

Radicaal christendom – Johan van Berkum Guido de Bres Instituut

1. Inleiding

Tijdens deze zomerconferentie denken jullie met elkaar na over het leven van de eerste christenen. Dat betekent dat we ongeveer 2000 jaar terug in de tijd gaan. In het bijzonder de laatste jaren is er veel aandacht voor het leven van de eerste christenen. Een belangrijke verklaring voor de belangstelling voor de Vroege Kerk is dat er verschillende overeenkomsten worden gesignaleerd tussen christenen die toen leefden en nu.

Een eerste overeenkomst is dat de christenen zowel toen als nu een minderheid zijn in een dominante anti-christelijke samenleving. Van de eerste christenen (in 200 ongeveer 2% van de bevolking en in 300 rond de 8%) werd verwacht deel te nemen aan de keizerverering en de offerdienst. Christenen in de 21^e eeuw zijn ook een minderheid. Nu wordt bijvoorbeeld van alle ambtenaren van de burgerlijke stand verwacht dat ze 'homohuwelijken' sluiten. Ook het gelijkheidsdenken waarvan onze samenleving doordrenkt is, leidt ertoe dat in toenemende mate van mensen wordt verwacht dat ze zich aanpassen aan de dominante seculiere moraal.

Een tweede overeenkomst is de marginalisering van de positie van christenen. In de eerste drie eeuwen hadden christenen te maken met vervolgingen. Christenen in de 21^e eeuw worden weliswaar niet vervolgd, maar zoals prof. Van de Beek zegt: "wel gemarginaliseerd door een samenleving van brood en spelen." Het bestaansrecht van christelijke organisaties wordt met een beroep op de scheiding van kerk en staat ter discussie gesteld. De ruimte om de identiteit van instelling in de praktijk gestalte te kunnen geven is ook niet meer vanzelfsprekend.

Een laatste overeenkomst is dat de christen toen en nu te maken hebben met onbegrip en kritiek. De eerste christenen werden beschuldigd van atheïsme, incest en kannibalisme. In de 21^e eeuw zijn het bijbelse opvattingen over de schepping en homoseksualiteit die weerstand oproepen. Ook in ethische discussie zoals bijvoorbeeld over embryoselectie wordt het onbegrip zichtbaar.

Op grond van deze overeenkomsten wordt regelmatig de vraag gesteld wat wij van de eerste christenen kunnen leren. Het is namelijk bekend dat van de wijze waarop zij in de samenleving stonden een wervende kracht uitging. Veel heidenen zijn in die tijd tot het christendom overgegaan. Juist de spontane en goedgeorganiseerde zorg voor de medemens is een belangrijke impuls geweest voor de verspreiding en uitbreiding van het christelijk geloof. Welke lessen liggen hier voor ons? Vandaag willen we hierover met elkaar nadenken.

In mijn lezing ga ik allereerst in op de wijze waarop de eerste christenen het vreemdelingschap beoefenden. Vervolgens behandel ik de vraag hoe zij omgingen met hun medemens. Daarna wil ik de houding van de eerste christenen tegenover de overheid aan de orde stellen. Hoe zagen zij de heidense overheid? In hoeverre bekleedden zij overheidsambten? Hoe reageerden zij op de keizerverering en de vervolgingen? Vervolgens wil ik ingaan hoe de eerste christenen omgingen met kritiek. Bij elk van de onderdelen van mijn lezing zal ik aangeven welke lessen hier voor ons liggen. Ik sluit af door met een aantal trefwoorden de houding van de eerste christenen te typeren.

Wanneer ik het heb over de Vroege Kerk of de eerste christenen dan bedoel ik de christenen die leefden in de eerste drie eeuwen na Christus. Het jaar 313 is in dat verband van belang. In dat jaar legt Constantijn in het zogeheten Edict van Milaan vast dat de christenen vrijheid van godsdienst krijgen. Officieel komt er dan een einde aan de bedreigde status van het christendom.

De eerste christenen: kaart Romeinse Rijk. De christenen in de eerste drie eeuwen na Christus wonen in gebieden die deel uitmaken van het grote Romeinse keizerrijk. Op de kaart zijn de grenzen van het rijk aangegeven, zoals die er in de eerste helft van de 2e eeuw uitzien. Het Romeinse rijk is dan op het hoogtepunt van haar bloei.

Kanttekening: dé eerste christenen bestaan niet. Er zijn diverse bronnen om ons een beeld te vormen van het leven van de Vroege Kerk. Toch blijft voorzichtigheid bij de interpretatie ervan geboden. Het is niet altijd duidelijk hoe representatief uitspraken van kerkvaders of individuele christenen zijn.

2. Het vreemdelingschap

Hoe stonden de eerste christenen tegenover de wereld waarin ze leefden? Over de wereld wordt door kerkvaders vaak negatief gesproken. Cyprianus, bisschop van Carthago, is daarvan een voorbeeld. Wereld en duivel staan voor hem vrijwel op hetzelfde plan. Hij houdt zijn broeders voor dat zij 'moeten overwegen dat wij de wereld verzaakt hebben en als gasten en vreemdelingen hier tijdelijk verblijven'. De christen, die door de Heilige Geest is wedergeboren leeft niet meer voor de wereld, maar voor God.

Ook bij Tertullianus komen we een negatieve kijk op de wereld tegen. Bij de doop heeft de christen de wereld afgezworen. 'Niets is ons meer vreemd dan de staat'. 'Zijn wij dan geen vreemdelingen in deze wereld?' De wereld is beheerst door demonen. Christenen moeten zich daar verre van houden. Niemand kan twee heren dienen. De felle bewoordingen zijn te verklaren doordat de cultuur en maatschappij volledig heidens zijn en besmet met afgoderij.

Het besef dat de eerste christenen vreemdeling zijn in een van God vervreemde wereld is in veel geschriften uit de vroeg-christelijke kerk terug te vinden. Dit blijkt onder andere uit de brief *Aan Diognetus*. De onbekende schrijver van deze brief richt zich tot de heiden Diognetus die graag meer wil weten over de christenen.

In de brief aan Diognetus kunnen we lezen dat christenen in die tijd niet door hun woonplaats, taal of zeden verschillen van andere mensen, maar dat ze toch opvallen. 'Nergens wonen ze in eigen steden noch gebruiken ze de een of andere afwijkende taal of leiden ze een bijzondere levenswijze. Maar terwijl ze wonen in Griekse en niet-Griekse steden – al naar gelang ieder werd toebedeeld – en ze de gewoonten van het land volgen in kleding en voedsel en in andere zaken van het dagelijks leven, vertonen ze toch een wonderbaarlijke en algemeen erkende vreemde levenswijze.'

Clemens van Alexandrië (125/150-215) ziet zich genoodzaakt de christenen te waarschuwen tegen de zuigkracht van een luxe leven. In *De Pedagoog* geeft hij de volgende raadgeving mee: 'Men veracht de eenvoud om de dwaasheid van een luxe die allerlei kwaad met zich meebrengt. Dat deze grootheidswaanzin een grote dwaling is, zult u zien. De Heere at uit een eenvoudige schaal en liet zijn leerlingen rusten op de grond in het gras.'

Hieruit blijkt dat Clemens in navolging van de Heere Jezus een sober leven bepleit. Het baden in openbare badhuizen vindt Clemens van Alexandrië bijvoorbeeld een twijfelachtige ontspanning voor christenen. Deze zijn namelijk zeer luxueus ingericht en men blijft er vaak de hele dag en neemt slaven mee voor de bediening en de bereiding van het eten.

Ook in de *Pastor van Hermas* komen we een passage tegen die betrekking heeft op ons onderwerp. Christenen mogen in den vreemde voor zichzelf niet meer verschaffen dan ze strikt nodig hebben. Wie zijn hart teveel op deze wereld zet, verwacht niet dat hij zal terugkeren naar de hemelse stad. Wanneer christenen voor zichzelf rijkdommen verwerven en hun hart op de wereld zetten verloochenen ze God en zullen ze straks niet in de hemelse stad wonen.

Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat auteurs uit de Vroege Kerk de gevaren benadrukken van de zuigkracht van de genotscultuur van de heidense samenleving. Het leiden van een luxe leven kan ons zo in beslag nemen dat het ons afhoudt van de dienst aan God.

Het vreemdelingschap van de eerste christenen leidde in de eerste eeuwen over het algemeen niet tot afzondering van de samenleving. In de na-apostolische tijd zijn het vooral de gewone gemeenteleden die een belangrijke bijdrage leveren aan de verkondiging van het christelijk geloof. Celsus, een Romeins filosoof, die rond 178 een kritisch boek publiceert over het christelijk geloof, schrijft dat de meest ongevormde lieden, kinderen en vrouwen verleiden met hun praatjes. Plinius de Stadhouders van Bithynië in Klein-Azië constateert dat 'het wangelooft' als een besmetting om zich heen grijpt. Elke Christen is zendeling in de eigen omgeving. Zij zijn het die in woord en daad hun getuigenis hebben gegeven.

Het Evangelie wordt in allerlei culturen verkondigd, onder Joden en heidenen. In de hellenistische cultuur (Griekenland), maar ook in de Latijnse (Italië en Afrika). De Evangelieverkondiging kent in de culturen verschillende accenten. Daardoor kan het gebeuren dat het christelijk geloof in die afzonderlijke cultuurwerelden verschillende vormen aanneemt. Paulus is de Joden een Jood en de Grieken een Griek. Wat het wezen van

de zaak betreft, verschilt de boodschap echter niet. Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat men de verwoording van de boodschap in rapport brengt met de tijd en cultuur.

Lessen voor onze tijd

1. Ook voor christenen in de 21e eeuw is dit een waardevolle les. Om elkaar te verstaan is het belangrijk dat we dezelfde taal spreken. In een tijd waarin veel mensen geen of slechts weinig kennis hebben van de Bijbel, is het nodig op begrijpelijke en verstaanbare wijze de bijbelse boodschap te verwoorden en ook te proberen aansluiting te zoeken bij de leefwereld van mensen.

2. Het vreemdelingschap waarop de eerste christenen de nadruk leggen, is ook een reformatorische notie, die we bijvoorbeeld bij Calvijn terugvinden. Calvijn waarschuwt tegen een beestachtige liefde voor de wereld. In onze tijd van welvaart waarin eenzijdig het genieten van het aardse centraal staat, is het vreemdelingschap een behartenswaardige notie.

3. De bestudering van het leven van de christenen ten tijde van de Vroege Kerk brengt ons bij de vraag in welke mate wij net als de eerste christenen beseffen en ervan doordrongen zijn dat we hier geen blijvende stad hebben. De apostel Johannes wijst er in zijn eerste zendbrief op dat de wereld met alle begeerlijkheden voorbij gaat. Maar er is ook toekomstperspectief voor degenen die door genade de wil van God doen. Voor hen is er het eeuwige leven (1 Joh. 2:17).

3. De zorg voor de medemens

Het vreemdelingschap dat de eerste christenen beoefenden had niet tot gevolg dat zij geen oog hadden voor hun medemens. Integendeel. De christenen vormden niet alleen onderling een hechte gemeenschap, ze betoonden hulp aan de hele samenleving.

Van de gastvrijheid maken de eerste christenen een erezaak. In het Onderwijs van de Twaalf Apostelen kunnen we de volgende opdracht lezen: 'Iedereen die tot u komt in de naam des Heeren, moet u ontvangen'. De christelijke gemeenschap heeft dit ook in praktijk gebracht. Bisschop Clemens van Rome prijst de gemeente van Korinthe om de ruimhartige wijze waarop zij de gastvrijheid in praktijk brengen.

Christengemeenten krijgen geregeld bezoekers van medechristenen uit andere gemeenten. Deze mensen die op doorreis worden zoveel mogelijk worden geholpen. Van mensen die langer blijven wordt echter verwacht dat ze zelf werken voor de kost. Christenen worden gewaarschuwd op hun hoede zijn voor gasten die dit niet willen, want zulke mensen willen munt slaan uit hun christen-zijn. De eerste christenen willen best gastvrij zijn, maar zonder parels voor de zwijnen te werpen.

Om de zorg voor de naaste te financieren vormen de christelijke gemeenten een fonds, een gemeenschappelijke kas. Alle christenen dragen op vrijwillige basis en naar vermogen bij. Er is geen dwang. Deze gelden worden gebruikt om arme mensen te helpen, doden te begraven, om jongens en meisjes bij te staan die geen vermogen en geen ouders hebben en om bejaarde huisbedienden te helpen die niet meer kunnen werken.

Ook komt het voor dat christenen gijzelaars vrijkopen. Bijvoorbeeld in het jaar 253 wanneer de Berbers het land binnenvallen en christenen gijzelen. Er wordt in Carthago een speciale collecte gehouden (ook andere kerken stuurden een bijdrage) om de gevangenen geloofsgenoten weer vrij te kopen. Ook schipbreukelingen en christenen die lijden in de mijnen, op eilanden of in de gevangenis vanwege hun geloof worden door hun geloofsgenoten onderhouden.

De resultaten van deze fondsvorming en de besteding daarvan zijn overweldigend. Zonder enige vorm van staatssubsidie zorgt de kerk van Rome rond 250 voor het levensonderhoud van meer dan 1500 weduwen en armen. Niet alleen rijke christenen dragen bij. Iedereen levert een bijdrage aan het kerkelijke leven. Het effect hiervan op het saamhorigheidsgevoel is groot.

In kerkelijke bijeenkomsten worden christenen gewezen op de opdracht die Christus heeft gegeven om voor de naaste te zorgen. Clemens van Alexandrië (ca. 125/150 - 215) wordt wel de 'sociale stem' van zijn tijd genoemd. Er is een preek van hem bewaard over Markus 10:17-31 met als titel 'Kan een rijke gered worden?' Hij doet een beroep op het geweten van de rijken dat zij hun omgang met het bezit zoveel mogelijk in overeenstemming brengen met de geboden van God. Zij moeten zich ver houden van egoïsme en geldzucht. Daarentegen moeten ze bereid zijn broederlijk te delen.

Ook uit geschriften van de zogeheten apostolische vaders (periode 80-160) blijkt dat christenen onderwijs kregen hoe ze hun zorg voor de medemens in praktijk moesten brengen. We hebben het *Onderwijs van de Twaalf Apostelen* al aangehaald waarin erop wordt gewezen dat met het geven van aalmoezen zorgvuldigheid moet worden betracht, zodat alleen die mensen datgene ontvangen wat ze echt nodig hebben. Een andere aansporing die we tegenkomen is dat christenen niet met uitgestrekte armen moeten staan om te ontvangen en met gesloten handen om te geven. Ze moeten niet aarzelen om te geven en wanneer ze geven er niet bij mopperen.

Het geven van geld is voor de eerste christenen niet voldoende om het gebod van naastenliefde op te volgen. Ook de ziekenzorg neemt een belangrijke plaats in. Bisschop Cyprianus van Carthago (ca. 200-258) wijst erop dat de zieken moeten worden bezocht. Het bezoeken van de zieken alleen is ook niet voldoende. Er moet ook eten en drinken worden meegenomen.

Commodianus (een christelijke Latijnse dichter die leeft in de derde eeuw) wijst daarop met de woorden: 'Het is slecht voor uw broeder om wegens gebrek aan voedsel ziek te zijn. Stel hem niet tevreden met woorden! Hij heeft vlees en drank nodig!' De solidaire omgang van

de christenen met hun broeders wordt ook door de omgeving opgemerkt. De heidenen zeggen zelfs van de christenen: 'zie hoe ze elkaar liefhebben'.

Het hulpbetoon van de christenen blijft niet alleen beperkt tot christenen onderling, maar is gericht op de hele samenleving. Cyprianus van Carthago stelt uitdrukkelijk dat men goed moet doen aan iedereen. Niet alleen aan de kring van eigen gelovigen: 'Het is geen kunst wanneer wij onze eigen mensen de verschuldigde naastenliefde bewijzen. Alleen diegenen kunnen tot de volmaaktheid komen die meer doen dan de tollenaar en heiden, die het boze door het goede overwinnen en die naar het voorbeeld van de goddelijke genade ook zijn vijanden liefhebben.'

De christenen gingen ver in hun zorg voor de naaste. In 252-254 worden Carthago en omgeving geteisterd door een verschrikkelijke epidemie. Zoals gewoonlijk laten veel heidenen hun zieken in de steek en vluchten naar veiliger oorden. Bisschop Cyprianus van Carthago en andere christenen organiseren de hulpverlening. Zij verzamelen voedsel, geld en klederen. Velen die vanwege hun armoede niets kunnen geven, leveren de grootste bijdrage door zelf de handen uit de mouwen te steken. Men maakt geen onderscheid tussen christelijke en heidense slachtoffers. Met een grote dienstvaardigheid staat men allen terzijde. Niet alleen de gelovigen.

Deze hulpverlening leidt soms ook tot de dood van de hulpverleners. Bisschop Dionysius van Alexandrië schrijft dat tijdens een epidemie veel christenen zich niet sparen en in hun naastenliefde en broederzin zo ver gaan dat zij het lot van anderen tot het hunne maken door zonder voorzorgsmaatregelen zieken te bezoeken en te verzorgen. Zij worden vervolgens besmet, lijden zonder te klagen en sterven.

Het gedrag van heidenen in tijden van epidemieën is geheel anders. Zij jagen diegenen die het begin van een ziekte vertonen weg, zelfs als het hun dierbaarsten zijn en smijten halfdode mensen op de straat. Zij werpen lijken zonder begrafenis als vuilnis weg om elk contact met de doden te vermijden. De heidenen bevestigen dit beeld zelf. De heidense arts Galenus vlucht bij het uitbreken van de epidemie van 166 halsoverkop uit Rome om in Klein-Azië het einde van de plaag af te wachten. Hij hoeft zich hiervoor niet te schamen, omdat het volstrekt normaal is eerst het eigen hachje te redden. Niettemin maakt het gedrag van de christenen bij de heidenen iets los. In toenemende mate wekt het bewondering op. Bij een volgende vervolging blijft dit niet zonder effect. Er zijn er echter ook die de christenen voor gek verklaren.

De christenen stillen door hun goed georganiseerde armenzorg de honger van veel burgers. Van hen hoeft de overheid daardoor geen broodrellen te vrezen. Mede hierdoor hebben de stadsbesturen niet te mopperen over de christelijke gemeenschap. Ten tijde van de Lange Vrede (260-303 na Chr.) kan de relatie tussen christenen en heidenen daarom als gunstig worden getypeerd.

De spontane en georganiseerde caritas is één van de impulsen van de verspreiding en uitbreiding van het christelijk geloof in de eerste drie eeuwen. De kerk doet dit allemaal

zonder financiële steun van de overheid. Pas in de tijd van Constantijn krijgt de kerk voor haar medemenselijkheid overheidsteun in de vorm van royale giften uit de schatkist van het rijk.

Lessen voor de 21e eeuw

1. Christenen moeten zich niet afzonderen van de samenleving. Voor de vorming en ontwikkeling van christenen kan een eigen zuil een waardevolle bijdrage leveren. Maar uiteindelijk behoren christenen zichtbaar en herkenbaar in de samenleving aanwezig te zijn. Een lichtend licht en een zoutend zout. De eerste christen hadden het welzijn van de samenleving op het oog. In onze tijd bestaan net als ten tijde van de Vroege Kerk veel vooroordelen en misverstanden over christenen. Na verloop van tijd ging de naastenliefde van de eerste christenen opvallen. De bestaande karikatuur werd omgezet in bewondering. Zelfs de relatie met de overheid verbeterde, doordat stadsbestuurders zagen dat de armenzorg van de christenen onvrede van burgers tegenover de overheid verminderde. Ook in de 21e eeuw kunnen christenen door hun houding een goed gerucht bevorderen. Door zichtbaar te zijn in de samenleving en zich door de zorg voor de naaste te onderscheiden van andere bevolkingsgroepen kunnen christenen een bijdrage leveren aan een positieve beeldvorming over christenen.

2. De eerste christenen vormden onderling een hechte gemeenschap. Zelfs voor de niet-christenen was zichtbaar dat de christenen elkaar lief hebben en ze voor elkaar zorgen. Bezoekers worden gastvrij ontvangen. Dit is een les voor christenen in de 21e eeuw. De individualisering is ook binnen het westerse christendom toegeslagen. We leven in een tijd waarin het lijkt dat gastvrijheid alleen kan worden betoond wanneer dit past in onze agenda. De samenleving van destijds is natuurlijk niet vergelijkbaar met de onze. Toch zou het goed zijn wanneer christenen voor zichzelf de vraag stellen hoeveel tijd zij beschikbaar hebben om relaties en contacten te onderhouden.

3. Naastenliefde is een bijbelse plicht die niet beperkt is tot de eigen kring. De overheid wil de verantwoordelijkheid voor zorg en ondersteuning weer zoveel mogelijk in de samenleving neerleggen. Het is belangrijk dat kerken hierop inspelen en het gesprek met de overheid aangaan om gezamenlijk te doordenken op welke wijze de kerk en haar leden zwakkeren in de samenleving kunnen ondersteunen. De eerste christenen helpen niet alleen de eigen kerkleden, maar ook niet-christenen. Christenen behoren bij de overheid en in de eigen buurt bekend te staan als mensen waar je een beroep op kunt doen wanneer er hulp of steun nodig is. De christenen in de eerste drie eeuwen leiden geen anoniem leven. Van de kerken vraagt dit om een actief diaconaat gericht op de samenleving.

4. Christenen hebben de bijbelse opdracht om concreet te laten zien wat naastenliefde is. Iedereen behoort naar vermogen een steentje bij te dragen. De betrokkenheid tot de samenleving dient niet alleen tot uitdrukking komen in het geven van geld voor goede doelen. Dit is belangrijk, maar niet voldoende. De bijbelse opdracht tot naastenliefde mag

niet worden beperkt tot wat wel wordt genoemd 'acceptgirosolidariteit'. Met het geven van geld kunnen christenen de bijbelse opdracht tot naastenliefde niet afkopen. Christenen behoren hun verantwoordelijkheid ook in daden te tonen en te doen wat in hun vermogen ligt om de hulpbehoevende naaste te ondersteunen.

4. De eerste christenen en de overheid

In de tijd waarin Paulus zijn brief aan de Romeinen schrijft zijn er oproerige geesten die van mening zijn dat nu Christus gekomen is aardse koninkrijken en menselijke dienstbaarheid afgeworpen moeten worden. Paulus benadrukt in zijn brief in navolging van de Heere Jezus dat het gehoorzamen van de burgerlijke overheid niet op gespannen voet staat met het recht van God. Integendeel, de overheid is door God ingesteld. Wie de burgerlijke orde wil omkeren, verzet zich tegen God. Het gehoorzamen van de overheid en het dienen van God gaat hand in hand. De overheid is er om de rust en orde in de samenleving te bewaren en het kwaad tegen te gaan. Ook overheden die vijanden zijn van het christelijk geloof zijn we gehoorzaamheid verschuldigd. De eerste christenen respecteren de keizer naar het woord van Jezus: 'Geef dan de keizer wat des keizers is'. Ze zijn bereid te geven wat de keizer toekomt en willen verder een 'stil en gerust' leven leiden.

Diverse kerkvaders verzetten zich tegen de in die tijd heersende voorstelling dat een aardse overheid van de duivel is. Een voorbeeld hiervan is Irenaeus van Lyon in de tweede eeuw. Hij keert hij zich tegen de gnostische voorstelling van aardse overheden als demonische machten. Hij knoopt aan bij Paulus voor wie alle aardse machten door God ingesteld zijn. Er zijn wel christenen die de Romeinse overheid als duivels betitelen. Het gaat dan echter niet om het overheidsambt als zodanig, maar de wijze waarop dit ambt wordt uitgeoefend.

Christenen staan niet negatief tegenover het keizerambt als zodanig. Zij eren de keizer als hun overheid maar willen hem geen goddelijke eer toebrengen. Tertullianus stelt dat christenen geen enkele keizer willen aanbidden, omdat alleen God aanbedding toekomt. Irenaeus schrijft dat de overheid door God is ingesteld in het belang van de onderdanen en tot handhaving van de gerechtigheid. Maar hij keert zich tegen verering van mensen. Origines drukt het scherp uit: 'Voor een christen is de keizer slechts een mens en geen god.' Hij stelt tegenover de anti-christelijke Celsus dat niet de dienst der staatsgoden, maar de dienst van de ware God het rijk één en sterk maakt. De politieke loyaliteit van de christenen is samen te vatten in: geen aanbidding, maar voorbidding!

Vervolgen

Ondanks de loyaliteit van de christenen ten opzichte van de overheid worden ze van tijd tot tijd vervolgd. Het misverstand bestaat dat de christenen het in de eerste drie eeuwen na Christus in het hele Romeinse rijk zwaar te verduren hebben. Dit beeld is niet juist. Dat neemt niet weg dat er verschrikkelijke vervolgingen zijn geweest. Nero (54-68), Domitianus (81-96), Decius (249-251) en Valerianus (257-259).

Aan de vervolgingen die in de eerste drie eeuwen plaatsvinden, liggen verschillende beschuldigingen ten grondslag: atheïsme, afzondering van de samenleving, en kannibalisme en incest. Atheïsme betekent in het Romeinse rijk het niet deelnemen aan, of het zich verzetten tegen de verering van de goden van het land. De aanwezigheid van atheïsten wordt als een gevaar beschouwd. De goden worden namelijk gezien als beschermers van het land.

Het tolereren van mensen die de goden niet willen vereren, kan hun toorn opwekken waardoor rampen het land kunnen treffen. De christenen die weigeren aan de staatsgoden te offeren worden daarom als een bedreiging gezien voor de vrede en welvaart van het Romeinse rijk. Zo verklaart keizer Diocletianus het verval van het Romeinse rijk in zijn tijd aan het gedogen van christenen die de goden niet willen eren. Later neemt de bereidheid om christenen om deze reden te vervolgen af. Ondanks de christenvervolgingen gaat het verval van het Romeinse rijk namelijk door.

Een tweede verwijt dat christenen krijgen, is afzondering van de samenleving. De eerste decennia vormen de christenen gesloten gemeenschappen. Christenen komen namelijk bijeen in privéhuizen, omdat hun aantal te klein is en de financiële middelen ontoereikend om eigen kerken te bouwen. Doordat de christelijke bijeenkomsten in besloten kring plaatsvinden, bestaat er verdenking dat binnen de christelijke gemeenschap geheimzinnige dingen gebeuren die staatsgevaarlijk kunnen zijn.

Daarnaast onthouden christenen zich van de spelen die een belangrijke plaats innemen in het publieke en sociale leven. Verder krijgen christenen het verwijt dat ze niet in het leger willen dienen. Ze zouden hierdoor een politiek gevaar vormen. Ook vindt men het onbegrijpelijk zoals gezegd dat er mensen zijn die deel uitmaken van het Romeinse rijk en niet aan de keizers willen offeren.

De hiervoor genoemde beleefde sfeer van geheimzinnigheid leidt tot een derde verwijt: kannibalisme en incest. Dit verwijt berust op verdraaide berichten met betrekking tot het avondmaal. Christenen zouden kinderen ritueel slachten, brood in hun bloed dopen en vervolgens opeten. De beschuldiging van incest kan te maken hebben met het feit dat christenen elkaar broeders en zusters noemen en de heilige kus kennen.

Deze beschuldigingen leiden zoals gezegd van tijd tot tijd tot verschrikkelijke vervolgingen. Later in de derde eeuw groeit het respect voor de christenen en gelooft men steeds minder de kletspraatjes over het immorele gedrag van christenen. Rond 150 roept de bevolking van Smyrna nog uitzinnig om het bloed van bisschop Polycarpus. Ten tijde van keizer Decius smeken de bestuurders van dezelfde stad de christelijke priester Pionius om de goden te offeren, 'omdat wij van u houden en u verdient te blijven leven om uw karakter en uw rechtschapenheid en veel andere redenen.'

Reacties

De vervolgingen leiden tot verschillende reacties bij de christenen. Velen blijven standvastig en sterven de marteldood, maar er zijn ook veel christenen die onder druk van de omstandigheden afvallig worden. In de derde eeuw, ten tijde van de grote vrede (260-303), sluiten velen zich uit oneigenlijke motieven bij het christendom aan. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat tijdens de grote vervolgingen daarna velen van hen tot de groep 'afvalligen' moeten worden gerekend.

Het verlangen om als martelaar te sterven is heel duidelijk te vinden bij bisschop Ignatius van Antiochië (gestorven 110). Vurig ziet hij uit naar de komende lijdensweg. Hij verlangt naar de beesten en smacht naar de dood. Als de beesten niet bijten, zal hij ze ophitsen totdat ze niets meer van hem overlaten.

Voor Tertullianus (ca.160-ca.230) is de martelaar de ware christen. Het martelaarschap behoort bij het christen-zijn en is het tegendeel van afgoderij. Afgoderij heeft de dood tot gevolg. Het martelaarschap bevrijdt van afgoderij en leidt tot het leven. Christenen mogen volgens hem niet vluchten voor de vervolgingen. Achter de vervolgingen zit namelijk God, Die zo de kans geeft in het geloof te volharden en het verschil tussen martelaren en loochenaars aan het licht te brengen.

Origenes (185-254) spoort de christenen aan het martelaarschap niet te schuwen. Hij beschouwt de vervolgingen als een middel dat God aanwendt om de liefde van de christenen tot God op de proef te stellen en te bewijzen.

Niet iedereen kiest voor het martelaarschap. Bisschop Cyprianus van Carthago (ca. 200-258) vlucht ten tijde van keizer Decius voor de vervolgingen. Vanuit zijn schuilplaats blijft hij zijn gemeente leiding geven. Vanuit de gemeente van Rome komt er kritiek op de handelwijze van Cyprianus. Volgens de Romeinse christenen mag een herder zijn kudde niet in de steek laten. Cyprianus antwoordt dat hij is gevlucht ter wille van zijn gemeente. Hieruit blijkt dat de vervolgingen ook tot verschil van mening tussen christenen onderling leidt.

Cyprianus heeft ook zijn mening gegeven over de vraag hoe moet worden omgegaan met christenen die toch geofferd hebben of door steekpenningen een verklaring hebben gekregen dat ze geofferd hebben. Afvalligen kunnen alleen weer als lid van de gemeente worden toegelaten na duidelijke en overtuigende bewijzen van berouw en schuldbelijdenis (vasten, wenen, aalmoezen geven).

Overheidsambten

In hoeverre kunnen christenen overheidsambten bekleden? Deze vraag deed zich vooral voor in de oostelijke provincies van het Romeinse rijk, waar sinds de tweede eeuw verschillende personen, die behoren tot de sociale bovenlaag, zich tot het christendom hadden bekeerd. Deze christenen zijn geïnteresseerd om deel te nemen aan het maatschappelijke leven. Het probleem is echter, zoals christelijke auteurs in die tijd steeds benadrukken, dat dragers van deze publieke ambten het nauwelijks vermijden kunnen om in het kader van hun werkzaamheden offers aan de keizer of de goden te brengen.

Tertullianus vertegenwoordigt de opvatting dat het bijna onmogelijk is zich als dragers van publieke ambten verre te houden van heidense cultische handelingen. Hij stelt hoge eisen aan christelijke ambtsdragers omdat hij niet alleen de actieve volbrenging van deze offers verbiedt, maar hen ook niet toestaat deze door anderen te laten voltrekken. Zelfs de aanwezigheid van een magistraat bij een offerhandeling wordt al betiteld als afgodendienst.

Zijn visie wordt echter lang niet door alle christenen gedeeld. Zo zijn er grafschriften van enkele christenen bekend die tot de stand van senatoren behoorden en hoge publieke ambten bekleedden. Er is ook geen algemene regel in de kerk geweest die mensen die in dienst waren van de overheid buiten de christelijke gemeente sloot.

We kunnen concluderen dat christenen niet of nauwelijks overheidsambten bekleeden. Hiervoor zijn diverse verklaringen te noemen. In de eerste plaats was het christendom een illegale godsdienst. Christenen hadden eenvoudigweg niet of nauwelijks de mogelijkheid om bestuurlijke verantwoordelijkheid te dragen. Een tweede verklaring is dat politieke functies nauw verbonden waren aan de afgodendienst. Wie het publieke domein bestuurlijk wilde dienen werd onvermijdelijk geconfronteerd met keizerverering en andere heidense praktijken. Voor veel christenen was het om die reden onmogelijk politieke ambten te bekleeden. Ten derde was het aantal christenen dat behoorde tot de sociale bovenlaag vooral in de beginperiode klein. Pas later nam dit aantal toe.

Andere motieven voor christelijke afzijdigheid van openbaar bestuur en politiek kunnen zijn geweest de verwachting van Christus' wederkomst en het streven om in het aardse leven vooral aan de kerk prioriteit te geven. Dit vinden we bijvoorbeeld bij Origenes die betoogt heeft dat christenen in plaats van politieke ambten te bekleeden zich beter kunnen richten op meer goddelijke zaken - op de kerk en op de zaligheid van mensen. Gezien deze diverse factoren is het raadzaam om niet te snel de conclusie te trekken dat christenen principieel geen oog hadden voor de publieke zaak. Bij het trekken van lessen, zullen we er voortdurend rekening mee moeten houden dat de maatschappelijke en politieke omstandigheden sterk verschillen met onze tijd.

Lessen voor onze tijd

1. De eerste christenen zijn ervan overtuigd dat ook een overheid die hen vervolgt van God gegeven is. Revolutie en opstand zijn daarom ongeoorloofd. Juist voor een vijandige overheid moet worden gebeden. De spanning tussen acceptatie en verwerping van een niet-christelijke overheid is een spanning die tot op heden actueel blijft. De eerste christenen wijzen erop dat niet de overheid als zodanig slecht is, maar haar verabsolutering en opstand tegen Gods wet. In onze tijd worden er door de overheid besluiten genomen die in strijd zijn met heilzame bijbelse geboden. In zo'n situatie is de houding van de eerste christenen tot lering: geen opstand tegen de overheid, maar gebed voor de overheid, opdat we een stil en gerust leven mogen leiden.

2. Eén van de oorzaken van de vervolgingen is dat christenen ervan worden verdacht dat er in hun bijeenkomsten staatsgevaarlijke dingen plaatsvinden. Deze angst kan ontstaan,

omdat de christengemeenten in de eerste decennia een gesloten karakter hebben. Voor christenen in de 21e eeuw is dit een les om ervoor te zorgen dat er geen onduidelijkheid bestaat over wat het christendom inhoudt. Godsdienst is voor velen verdacht. Dit geldt in het bijzonder voor orthodoxe godsdiensten. In ons land is veel onzekerheid over de werkelijke bedoelingen van de islam. Preken van imams versterken soms de negatieve beeldvorming over moslims. Maar ook de christelijke godsdienst wordt regelmatig onder kritiek gesteld. Christenen kunnen een bijdrage leveren aan hun eigen beeldvorming en karikatuurvorming tegen gaan, door open te zijn naar de samenleving en te communiceren over hun boodschap. Een vroegchristelijk voorbeeld hiervan levert de tweede-eeuwse christelijke filosoof Justinus, die in zijn *Eerste Apologie* een beschrijving geeft van hoe het er in de christelijke eredienst aan toeging.

3. Ook de standvastigheid van de eerste christenen is voor ons een belangrijke les. Zij laten zich niet door de volkswede van de wijs brengen. In ons land krijgen christenen veel kritiek. Bijbelse opvattingen over bijvoorbeeld homoseksualiteit en het ontstaan van de aarde worden fel bestreden. Er wordt veel druk uitgeoefend om deze standpunten aan te passen aan de geest van de tijd. Christenen nu hebben dan net als de eerste christenen standvastigheid nodig om niet toe te geven aan de politieke en maatschappelijke druk. Christenen worden echter niet geroepen het lijden doelbewust te zoeken of daarnaar te verlangen. In het bijzonder mag van christen worden verwacht dat ze met tact en wijsheid opereren in een omgeving waarin de seculiere moraal dominant is en men er opuit is om de ruimte voor christenen in het publieke domein terug te dringen.

5. Omgang met critici

We hebben gezien dat de eerste christenen die leefden in de eerste drie eeuwen na Christus forse kritiek te verduren kregen. Hoe gingen ze daarmee om? Christelijke apologeten uit de eerste eeuwen nemen de kritiek op het christendom serieus door de verwijten uitvoering te bespreken. Athenagoras (circa 133 - 190) doet dat bijvoorbeeld in zijn *Smeekschrift voor de christenen* waar hij achtereenvolgens ingaat op de eerder genoemde verwijten: atheïsme, kannibalisme en incestueuze praktijken.

Hij stelt dat christenen helemaal geen atheïsten zijn, omdat ze wel degelijk God erkennen, namelijk de enige ware God. Wie deze God erkent kan geen atheïst zijn. De heidenen beschuldigen de christenen van atheïsme, omdat de christen niet dezelfde goden als de heidenen erkennen. Maar, zegt Athenagoras: “de heidenen zijn het onderling niet over hun eigen goden eens, waarom beschuldigen ze ons er dan van niet mee te doen?” Athenagoras gaat dus in de aanval en kaatst de bal terug door een probleem bij de aanklagers aan te wijzen.

Justinus Martyr, de belangrijkste christelijke apologete uit de tweede eeuw, vindt dat christenen hun ‘leven en leerstellingen’ aan buitenstaanders moeten duidelijk maken. Doen ze dat niet, dan zijn ze zelf verantwoordelijk voor de blindheid van hun opponenten. Aan de niet-christelijke keizers tot wie hij zich richt vraagt hij om ‘zoals de rede vereist’, goed te

luisteren naar wat christenen te zeggen hebben en zich daarover een rechtvaardig oordeel vormen. Zwijgen is dus volgens Justinus voor christenen geen optie. Zij moesten zich verweren en kunnen daarbij een beroep doen op de redelijkheid en billijkheid van niet-christenen.

De vroegchristelijke verdediging van het geloof is dus niet alleen maar verdedigend van aard. De beschuldigingen die christenen in hun omgeving tegenkomen, worden weliswaar weerlegd, maar daarbij blijft het niet. De apologeten leveren ook kritiek op hun critici. Zij gaan in de aanval.

Vroegchristelijke apologeten leveren forse kritiek op de hun omringende cultuur. Ze stellen daarbij onbeschroomd de superioriteit van het christendom in het licht. Aristides, de schrijver van een verdedigingsschrift uit circa 125, is een goed voorbeeld van deze vorm van apologetiek. Hij levert uitvoerig kritiek op barbaren, Grieken en Joden, om daarna de verdiensten van het christelijke geloof uiteen te zetten. De barbaren erkennen de zwakheden in hun goden. Maar daarmee diskwalificeren deze goden zich volgens Aristides meteen als beschermers. De filosofen vereren vergankelijke elementen (aarde, water, vuur, lucht). Ze zien dus niet in dat iets wat vergankelijk is, geen godheid kan zijn.

Christelijke apologeten vallen het polytheïsme en de moraal van de goden aan, en stellen daar het christelijke monotheïsme en zijn moraal als superieur tegenover. Ook worden de inconsistenties van de filosofen soms geaccentueerd. Theophilus van Antiochië doet dat in zijn derde boek aan *Autolykus*. De filosofen spreken elkaar grondig tegen over God en Zijn voorzienigheid. Theophilus stelt er de harmonie van de profeten tegenover.

De onbekende schrijver Hermias schrijft zelfs een Satire over de heidense filosofen, waarin hij een satirische waslijst aanlevert van de tegenstrijdige filosofenmeningen over de menselijke ziel en over het universum. Hun onderlinge verdeeldheid is voor Hermias een illustratie van Paulus' uitspraak dat de wijsheid van deze wereld in Gods ogen dwaasheid is.

Apologeten gebruiken redelijke argumenten om hun zaak te bepleiten en om de godsdienst en de ethiek van de heidense cultuur onder kritiek te stellen. Dit betekent echter niet dat zij in hun geschriften, ook al waren deze aan een breder publiek geadresseerd, afzien van het citeren uit de Bijbel. De Bijbel is juist een belangrijk thema in hun geschriften.

Bij Justinus zijn Mozes en de profeten bijvoorbeeld belangrijk omdat hij zoals vele anderen ervan uitgaat dat het Griekse denken (vooral Plato) afhankelijk van en schatplichtig zijn aan Mozes en de profeten. Ook op deze manier is de Bijbel een argument in een betoog dat het christelijke geloof als superieur aantoont.

Lessen voor onze tijd

1. De apologeten van de Vroege Kerk beperken zich niet tot een weerlegging van de aanklachten tegen het christelijke geloof. Zij gaan ook in de aanval. Zij gebruiken daarbij uiteenlopende argumentatieve middelen, waaronder het accentueren van inconsistenties in opvattingen van niet-christenen. Deze tweeledige strategie lijkt ook voor christenen in het

publieke debat van groot belang: een louter defensieve werkwijze zal minder wervend zijn dan een optreden dat ook de zwakten van de andere partij voor het voetlicht brengt. (vb. tolerantie)

2. Sommige apologeten zoeken op diverse punten gemeenschappelijke grond met de heidense cultuur. Dit doen ze door opvattingen van Griekse denkers naar voren te halen die overeen lijken te komen met wat christenen belijden. De helden van de tegenpartij zijn soms ook de supporters van christelijke inzichten. Ook in hedendaagse debatten kan deze argumentatielijn soms worden gevolgd. Christenen kunnen bijvoorbeeld bij Immanuël Kant, een icoon van de Verlichting, erkenning vinden voor het bestaan van een hogere macht. Door op zulke opvattingen te attenderen kunnen christenen hun atheïstische gesprekspartners nopen tot de erkenning dat bij sommige iconen van de Verlichting meer steun voor christelijk gedachtegoed te vinden is dan op het eerste gezicht waarschijnlijk lijkt.

3. Apologeten hebben groot vertrouwen in de superioriteit van het christelijke geloof ten opzichte van de diverse opvattingen over God en de ethiek in de hun omringende cultuur. Een weifelende omgang met de eigen boodschap komt de wervingskracht niet ten goede. De Vroege Kerk laat indrukwekkende voorbeelden van overtuiging en geloofsmoed zien waaraan christenen in later tijden zich kunnen spiegelen.

6. Tot slot

De laatste tijd is er in ons land veel aandacht voor goed burgerschap. De eerste christenen kunnen ons tot voorbeeld zijn bij de beantwoording van de vraag wat goede burgers zijn. Tot besluit wil ik daarom met een aantal trefwoorden de houding van de eerste christenen in de samenleving typeren. Deze typering biedt aanknopingspunten voor de bezinning op de vraag hoe wij ons burgerschap in praktijk brengen in een anti-christelijke samenleving.

- Zichtbaar: ze woonden temidden van de heidenen, kwamen op markten, in winkels en dreven handel met hen. Ze waren niet wereldvreemd.
- Zorgzaam: hulpbetoon aan alle mensen, hiermee dwongen ze respect af.
- Gehoorzaam: gehoorzaamheid aan heidense overheid, maar geen verering.
- Distantie: afstand van anti-christelijke moraal en cultuur (heilig leven).
- Weerbaar: christelijke apologetiek, strijdbaar (niet in schulp kruipen).
- Lijdzzaam: aanvaarding consequentie christen-zijn (volhardend).

Het christendom was geen erkende godsdienst. Er bleven daarom risico's verbonden aan het christen-zijn. De eerste christenen waren een kwetsbare minderheid. Desondanks waren ze zichtbaar in de samenleving aanwezig en leverden zij ook een waardevolle bijdrage. In de loop der jaren kregen de overheid en de samenleving hierdoor steeds meer respect voor de christenen.

De wervende kracht is in de eerste drie eeuwen vooral uitgegaan van de leefwijze van de eerste christenen. Hun daden stemden overeen met hun woorden. In navolging van de christelijke apologeet Marcus Minucius Felix zou ook van christenen in de 21^e eeuw moeten kunnen worden gezegd: 'Wij spreken geen grote dingen, wij leven ze.'